

WOJCIECH ŚWIĄTKIEWICZ

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Teologiczny

AKSJOLOGICZNE PODSTAWY RELACJI MIĘDZYPOKOLENIOWYCH W RODZINIE¹. Z BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH NA SŁOWACJI²

AXIOLOGICAL BASIS OF INTERGENERATIONAL RELATIONS
IN THE FAMILY. SOCIOLOGICAL STUDIES IN SLOVAKIA

ABSTRACT

Obserwując kierunki przemian współczesnej kultury, widzimy, że rodzina podlega znaczącym przemianom i zaczyna tracić swoje uprzywilejowane miejsce w strukturach społecznych świata. Kultura współczesna bardziej stawia na jednostkę niż na rodzinę.

Jedną z najbardziej fundamentalnych wartości życia rodzinnego jest zaufanie, które konstruuje normatywne standardy relacji społecznych. Nasze badania pokazują, że rodzina na Słowacji jest skupiona emocjonalnie wokół matki.

Depozytariuszami zaufania społecznego są przede wszystkim kobiety. One są też strażnikami więzi międzypokoleniowych oraz powiernikami spraw trudnych. Kultura zaufania w rodzinie budowana jest wokół matki. Zaufanie ma twarz kobiety.

When changes affecting contemporary culture are taken into consideration, one may observe that the family undergoes significant transformations and is starting to lose its privileged place within the structures of the social world. The contemporary culture is willing to place its bets on an individual, rather than on the family.

One of the most basic values of the family life is trust, which constructs normative standards of social relations. Our research shows that Slovakian families are emotionally integrated by mothers.

When social relations in the generations of parents and children are considered, mothers are the most essential when it comes to forming trust-based relationships. Since mothers are granted the biggest capital of trust, the Slovak family is centered upon the figure of mother. Trust has woman's face.

1. Kierunki przemian współczesnej rodziny

Rodzina i wszystkie te rodzaje zachowań społecznych, które się z nią bezpośrednio wiązały, jej stabilność i religijny wymiar, tworzyły naturalny i oczywisty

¹ Artykuł nawiązuje do opracowania zamieszczonego w książce pt. *Medzigeneracne vazby v súčasnej rodine. Vysledki sociologickeho vyskumu v Nitranskom kraji*, W. Świątkiewicz, M. Strbova, D. Selicka, M. Sarvajcova, R. Valkovka, V. Stefancova, V. Zozulakova, A. Górný, L. Gal, P. Ondrejko, Wyd. Studio NOA, Katowice 2014.

² Badania empiryczne, których fragment rezultatów jest prezentowany w tym opracowaniu, stanowią część szerszej całości zrealizowanej jako projekt badawczy VEGA Ministerstwa Szkolnictwa Republiki Słowackiej, zarejestrowany pod numerem: 1/0323/13, noszący tytuł: *Rodinné*

świat życia społecznego, podstawową rzeczywistość kultury, która raz na zawsze stawała się „symbolicznym układem odniesienia” zarówno wówczas, gdy w swoim dorosłym życiu człowiek twórczo rozwijał rodzinne doświadczenia, jak i wtedy, gdy im zaprzeczał. Tradycja, obyczajowość i normy religijne definiowały społecznie oczekiwane drogi życia poprzez rodzinę i w perspektywie rodziny. Odmiennie losy biograficzne znajdowały usprawiedliwienie w konsekracji religijnych ról społecznych, w jednostkowych własnościach osobowościowych czy w nietypowości sytuacji społecznych (wojny, kataklizmy, epidemie...). Omijanie nakazów rodzinnej moralności, nawet jeśli przybierało formy statystycznie znaczące, nie stanowiło kwestionowania ich istoty. Tak można by określić sens pojmowania tradycyjnej rodziny jako wartości.

Rodzina to zalegalizowana w świetle prawa wspólnota życia osób: dorosłych kobiety i mężczyzny (małżeństwo) oraz dzieci powiązanych z nimi relacjami pokrewieństwa (rzeczywistego lub zastępczego), grupa pierwotna (oparta na stycznościach bezpośrednich, emocjonalnych, podmiotowych) i najważniejsza postać życia społecznego (dla jednostki oraz szerszych społeczności). Rodzina jak soczewka skupia najważniejsze problem makrosoczeństwa i wobec makrostruktur (np. państwa) pełni funkcje selektywno-interpretacyjne; jest eufunkcjonalna lub dysfunkcjonalna. Jest ośrodkiem przekazywania życia (funkcja prokreacyjna) i kultury życia (funkcja seksualna, międzypokoleniowa transmisja kultury, zabezpieczenia socjalnego i ekonomicznego), posiadającym decydujące znaczenie w kształtowaniu osobowości społecznej człowieka (funkcja socjalizacyjna, wychowawcza, emocjonalno-ekspresyjna) i w budowaniu szerszych społeczności: lokalnych, regionalnych, narodowych (funkcja stratyfikacyjna, legalizacyjno-kontrola). Jak pisze L. Pavelova, „rodzina uczy kształtować relacje z ludźmi, buduje zaufanie, dzięki któremu potrafimy nawiązywać ze sobą niezawodne i serdeczne stosunki, umiemy tolerować się nawzajem tacy, jacy jesteśmy, bez względu na niedociągnięcia czy wady (Pavelova, 2006, s. 168).

Rodzina jako naturalne środowisko człowieka, zbudowane na bezpośrednich, podmiotowych i nasyconych treściami emocjonalnymi relacjach społecznych, sprzyja wszechstronnemu rozwojowi osobowemu człowieka, kształtuje jego

a medzigeneračné väzby v súčasnej rodine v Nitrianskom samosprávnom kraji. Projekt był realizowany w Katedrze Socjologii na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Konstantyna Filozofa w Nitrze przez międzynarodowy zespół socjologów, kierowany przez prof. Wojciecha Świątkiewicza. Zespół tworzyli: Prof. PhDr. Peter Ondrejko, DrSc.; Prof. zw. dr hab. Wojciech Świątkiewicz; PhDr. Monika Strbova, PhD.; PaedDr. PhDr. Denisa Delicka, PhD.; Mgr Marcela Sarvajcova, PhD., PhDr. Ruzena Valkovska; PhDr. Viera Stefancova, PhD.; Mgr Viera Zozul'akova, PhD.; Dr. Andrej Górný, PhD.; Mgr L'ubor Gal, PhD.

Empiryczne badania socjologiczne zostały przeprowadzone w okresie październik–grudzień 2013 r. metodą kwestionariusza wywiadu. Zespół badawczy opracował dwa oddzielne kwestionariusze wywiadu: dla dzieci, uczniów szkół podstawowych, oraz dla ich rodziców. Obydwie wersje kwestionariuszy były ze sobą merytorycznie ściśle powiązane. Kwestionariusze rozprawdzano wśród uczniów oraz ich rodziców w szkołach podstawowych w miejscowościach i powiatach: Nitra, Komarno, Levice, Nove Zamky, Topoľčiany, Sala, Zlate Moravce. Do opracowania zakwalifikowano 635 kwestionariuszy. Respondentami byli uczniowie w wieku 12–15 lat. Najliczniejsza była grupa 13-latków (61,7%) oraz 14-latków (31,4%). Blisko 83% kwestionariuszy było wypełnionych przez matki.

pozytywną tożsamość oraz wzmacnia wrastanie w społeczeństwo i w kulturę. Rodzina jest też swoistego rodzaju *twierdzą* chroniącą swoich członków przed zjawiskami oraz skutkami anomii pochodzącymi z otoczenia zewnętrznego oraz grupą społeczną dysponującą środkami rozwiązywania i zapobiegania wewnętrznym konfliktom i sporom.

Obserwując kierunki przemian współczesnej kultury, widzimy, że rodzina podlega znaczącym przemianom i zaczyna tracić swoje uprzywilejowane miejsce w strukturach społecznego świata. Jest to kryzys rodziny jako grupy pierwotnej i instytucji, co odróżnić trzeba od kryzysu w rodzinie, który wyraża się w jej rozmaitej dysfunkcjonalności, ale nie podważa normatywnie uprzywilejowanego miejsca rodziny w kulturze i w życiu społecznym. Sens istnienia rodziny jako podstawowej grupy i instytucji społecznej, środowiska dojrzewania osobowości społecznej podlega zatem delegitymizacji. Upowszechniane jest przekonanie, że tradycyjnie pojmowana rodzina staje się w nowoczesnym społeczeństwie nie najważniejsza, a nawet zbędna. Kultura współczesna bardziej stawia na jednostkę niż na rodzinę. Tradycyjne reguły i wskazówki, które rządziły związkami osobistymi, przestały obowiązywać, a jednostki stają dziś wobec konieczności wyboru spośród nieskończonej liczby możliwości tworzenia, poprawy, naprawy i rozwiązywania swoich stosunków z innymi. Żyjemy w świecie sprzecznych interesów związanych z rodziną, pracą, miłością i swobodą w realizacji indywidualnych celów. Osłabieniu podlegają funkcje rodziny, w tym funkcja chroniąca rodzinę i jej członków przed zjawiskami anomii pochodzącymi z otoczenia zewnętrznego. Wiele funkcji rodziny przejęły inne społeczne instytucje: wychowanie scedowano na szkołę, troskę o zdrowie na szpitale, a sieci socjalnych instytucji zastępują rodzinę w opiece nad ludźmi starymi, niedołączonymi i chorymi. Szczególne znaczenie zachowały dwie funkcje rodziny: socjalizacja pierwotna oraz funkcja zabezpieczenia potrzeb emocjonalnych (Plańava, 2000, s. 18).

Procesy te – występujące w całej Europie, chociaż z różnym natężeniem – mają miejsce także na Słowacji. Zdaniem Jozefa Matulnika osłabienie rodziny na Słowacji to proces bardzo dynamiczny, który przyspieszył w latach dziewięćdziesiątych XX wieku i w szybkim tempie nadal postępuje. Jego przebieg dokumentują dane statystyczne informujące o strukturze demograficznej społeczeństwa: „W roku 1990 przypadało u nas na 100 zawartych małżeństw 21,9 rozwodów, a w roku 2012 było ich już 42,1. W roku 1990 odsetek urodzeń pozamałżeńskich wynosił 7,6 procent, a w roku 2012 już 35,4 procent. W roku 1990 wskaźnik ukazujący stosunek zawierania małżeństw na 1000 mieszkańców miał wartość 7,4, a w roku 2012 – tylko 4,8” (Matulnik, 2014, s. 84).

Rodzina jest naznaczona anomią, co spowodowane jest między innymi zakłóceniami socjalizacji i wychowania, ich nieefektywnością, narastającym konfliktem ról małżeńskich i rodzicielskich, rozwichrzeniem kulturowego modelu rodziny, polityką socjalną państwa. Procesy te wpływają na osłabienie relacji zaufania między członkami rodziny. Deficyt relacji zaufania w rodzinie: między małżonkami, między rodzeństwem, dziećmi a rodzicami przenosi się na szersze relacje społeczne

i skutkuje kulturą nieufności. Peter Ondrejko, charakteryzując współczesną słowacką rodzinę, podkreśla wśród jej cech negatywnych to, że jest „niespójna z nieprzyjaznymi relacjami, wytwarzającymi poczucie niemocy” (Ondrejko, 2000, s. 347). Rodzina stygmatyzowana jest deficytem zaufania.

Kierunki przemian współczesnej rodziny, ujmowane w perspektywie przeobrażeń aksjologicznych, można ująć w dwa główne nurty:

1. Od rodziny jako instytucji – poprzez rodzinę jako wspólnotę (*communio personarum*) – do alternatywnych form małżeństwa i rodziny.
2. Od kultury rodziny wielkiej – poprzez rodzinę małą (nuklearną) – do kultury singli.

Przyszłość małżeństwa i rodziny będzie zależała od umiejętności obrony tradycyjnie uprzywilejowanego statusu rodziny naturalnej i odnowienia jej atrakcyjności jako wspólnoty dobrych emocji, legitymizującej tożsamość kodu kulturowego społeczeństwa słowackiego i zaufanie w relacjach społecznych.

2. Zaufanie jako podstawa życia społecznego

Zaufanie jest podstawą wszelkich interakcji społecznych i stanowi fundament ładu społecznego. Wyznacza standardy relacji społecznych między osobami, między zbiorowościami oraz instytucjami, jak i w rozmaitych konstelacjach związków między jednostkami i grupami społecznymi oraz instytucjami.

Zaufanie jest kategorię etyczną, wyrastającą ze wspólnoty akceptacji określonych wartości i zasad ich respektowania oraz inkorporowania w praktyki życia społecznego. Odgrywa swoje wymierne konsekwencje w jakości życia, tak w przestrzeni życia jednostkowego, jak i zbiorowego. Zaufanie jest równocześnie oczekiwanym i pożądanym stanem relacji społecznych naznaczającym je pozytywnym nacechowaniem. Wpisuje się w zaspokojenie podstawowych konieczności życia społecznego, do których zalicza się potrzebę afiliacji i akceptacji.

Zaufanie jest postawą wobec drugiego człowieka, która modeluje relacje społeczne, wpływa na ich treść, a przede wszystkim buduje jakość życia społecznego. W każdej postawie społecznej zawarte są pierwiastki poznawcze, emocjonalne i wolitywne. Wszystkie one sumarycznie projektują zachowania i działania społeczne. W określonych relacjach społecznych niektóre z wymienionych składowych mogą dominować, a inne są wyciszane. Błędne byłoby jednak założenie, że można zachowania człowieka sprowadzić wyłącznie do jednego z czynników, przyjmując, że pozostałe nie odgrywają żadnej roli. Błędem byłoby zakładać również stabilność i niezmienność relacji między czynnikami budującymi postawę społeczną bądź stabilność i niezmienność raz ukształtowanego rodzaju zaufania społecznego. Człowiek nieustannie konstruuje własną osobowość społeczną i swoje postawy, co nie oznacza, że nie są one zakorzenione w kulturowych inwariantach doświadczanych i potwierdzanych w procesach socjalizacji pierwotnej i wtórnej. Depozytariuszem takich „kulturowych inwariantów” jest na przykład tradycja czy religia. Legitymizują one porządek życia społecznego, uzasadniając,

usprawiedliwiają i nadając znaczenia oraz wartości tym działaniom społecznym i postawom, które pielęgnują i promują zaufanie społeczne.

Można sobie teoretycznie wyobrazić relacje społeczne pozbawione zaufania społecznego, ale nawet w systemach totalitarnych, w koncentracyjnych obozach sprowadzających człowieka do roli przedmiotu, instrumentu mechanicznie wykonującego narzucone zadania, które ludzką osobowość próbują pozbawić jakichkolwiek odniesień osobowych, tłą się iskiereki zaufania budzące nadzieję przetrwania (Herling-Grudziński, 2002). „Trust is a value that stabilizes the society and makes it and all of its parts actionable” (Zich, 2013, s. 12).

Za Piotrem Sztompką można przyjąć, że zaufanie to „swoiste zakłady na temat przyszłych, niepewnych działań innych ludzi. Słowo *zakład* w tej definicji ma podkreślić, że zaufanie to nie tylko kontemplacyjna nadzieja, ale oparte na tym zaangażowanie, podjęcie jakiejś niedającej się odwrócić i obciążonej ryzykiem decyzji” (Sztompka, 2002, s. 310). Autor ten wyjaśnia, że zaufanie „stanowi swoistą protezę niezbędną do działania w sytuacji niepewności, ryzyka albo – jeszcze inaczej – pomost zbudowany ku innym ponad morzem chaosu i wątpliwości. Mówiąc precyzyjniej: po pierwsze, zaufanie mobilizuje do aktywności, np. podjęcia współpracy, uczestnictwa w zbiorowych inicjatywach, przedsiębiorczości, zainwestowania pieniędzy, pójścia do wyborów. Po drugie, skłania do nawiązywania kontaktów, pozwala na otwartość, spontaniczność wolnej od obaw interakcji, a więc wyzwala kreatywność i innowacyjność. Po trzecie, pozwala uniknąć kosztów związanych z ciągłym kontrolowaniem, sprawdzaniem, egzekwowaniem, wymuszaniem, patrzeniem innym na ręce (jak powiedzieliby ekonomiści: zmniejsza *koszty transakcyjne*). Podsumowując to jednym zdaniem: zaufanie jest warunkiem niezbędnym kooperacji, a kooperacja to sekret dobrze funkcjonującego społeczeństwa, bowiem współpraca mobilizuje ten najważniejszy kapitał, którym dysponuje społeczeństwo, otwiera w najszerszej skali pulę ludzkiej mądrości, wiedzy umiejętności, twórczości” (Sztompka, 2008, s. 24).

Zaufanie można ujmować w trzech aspektach, które znajdują swoje odniesienia również w praktykach życia rodzinnego:

1. Efektywnościowym: dotyczącym instrumentalnych właściwości podejmowanych działań. Oczekuje się, że działania partnerów będą regularne, przewidywalne, będą przebiegać zgodnie ze wspólnie akceptowanymi zasadami.
2. Aksjologicznym: opartym na oczekiwaniu, że partner będzie podzielał nasze poglądy i wartości, działał odpowiedzialnie, sprawiedliwie, pryncypialnie, że uczestniczy wraz z nami we wspólnocie myślenia.
3. Opiekuńczym: oczekującym bezinteresowności i empatii w trosce o nasze sprawy, altruizmu, pomocy. (Sztompka, 2002, s. 310).

Oczekiwanie, że ludzie będą postępowali zgodnie z przyjętymi definicjami roli społecznej i że ich zachowanie będzie dla nas korzystne, nazywa Piotr Sztompka kulturą zaufania. Jej zaprzeczeniem jest rozpowszechniona i uogólniona podejrzliwość w stosunku do osób i instytucji, wyłączenie ich ze wspólnoty myślenia

i wartości, przypisywanie im motywów działań, które nie prowadzą do budowy dobra wspólnego. Innym wyrazem braku zaufania jest nieustanne monitorowanie i wielopiętrowe kontrolowanie działań a priori, zakładające skłonność do oszustw, nadużyć, kłamstw, nierzetelności, spisków czy konspiracji (Sztompka, 2002, s. 354).

Piotr Sztompka wyróżnia kilka postaci zaufania (Sztompka, 2002, s. 131), a niektóre z nich trafnie i bezpośrednio opisują zagadnienia podejmowane w komentowanych niżej wynikach naszych badań nad postawami zaufania wobec osób i ról społecznych w rodzinie³:

1. Zaufanie osobiste zbudowane na bezpośrednich relacjach, emocjach i wiedzy o partnerze wzajemnych relacji. Można z całą pewnością stwierdzić, że zaufanie osobiste jest fundamentem relacji rodzinnych, na którym budowana jest struktura ról rodzinnych i sposób realizacji funkcji rodziny. Zaufanie jest zdecydowanie ważniejsze dla spójności grupy rodzinnej niż wszystkie formalne zasady i reguły definiujące i legitymizujące rodzinne role i funkcje oraz bardziej skuteczne niż prawne mechanizmy kontroli społecznej i sankcji. Sprzeniewierzenie się zaufaniu w relacjach rodzinnych jest otwarciem drogi do destrukcji ról i funkcji małżeństwa i rodziny, a nawet do rozpadu rodziny.
2. Zaufanie instytucjonalne kierowane pod adresem wielkich organizacji czy instytucji, które swoją strukturą wewnętrzną, poziomem kompetencji, procedurami działań gwarantują osiągnięcie celów i stawianych zadań. W relacji do rodziny wymienić tu można między innymi instytucję szkoły, od której oczekuje się wyposażenia dzieci w niezbędne kompetencje kulturowe i współdziałania z rodziną w procesie wychowania.
3. Zaufanie komercyjne kierowane do produktów określonej marki, wytwarzanych przez daną firmę, co ma szczególne znaczenie w rodzinnych zabiegach pielęgnacyjnych, wzorach żywieniowych, gdyż odnosi się do dziecięcych zabawek i stylów życia rodziny.
4. Zaufanie systemowe „kierowane pod adresem całego systemu społecznego i jego uczestników (ustroju, cywilizacji, gospodarki)”. Rodzina ma prawo oczekiwać sprawiedliwego i przyjaznego systemu wsparcia rządowej polityki rodzinnej, płacowej, podatkowej, mieszkaniowej, socjalnej czy ochrony systemu prawa.

Zarówno zaufanie, jak i jego przeciwieństwo, czyli nieufność, kierowane tak wobec osób, przedmiotów, jak i instytucji tworzy społeczny wymiar życia rodziny, a także przestrzeń aksjologiczną innych środowisk społecznych, w której uczestniczą zarówno dzieci, jak i rodzice. Może to być zaufanie między osobami należącymi do rodziny nuklearnej (zaufanie w rodzinie), jak i zaufanie wobec

³ Ponadto autor wyróżnia jeszcze: zaufanie do określonych pozycji i ról społecznych odgrywanych przez różne osoby, w sposób anonimowy, sprawiający, że cechy indywidualnej osobowości oraz ich wpływ na relacje międzyludzkie zostają zmarginalizowane, oraz zaufanie technologiczne do sprawnego funkcjonowania różnych procesów technologicznych i systemów technicznych, które tworzą infrastrukturę życia społecznego.

szerszych kręgów: rodziny (dziadkowie), przyjaciół, kolegów, znajomych, czy zaufanie, jakim obdarowywane są różnego rodzaju instytucje życia publicznego, na przykład Kościół, szkoła, policja etc.

3. Komu zaufały dzieci

Z przeprowadzonych badań jednoznacznie wynika, że takim godnym zaufania środowiskiem jest głównie rodzina, a przede wszystkim rodzice, ale także rodzeństwo oraz dziadkowie. Rodzina, mimo doświadczanego kryzysu własnych struktur i pełnionych funkcji, wciąż pozostaje – w przekonaniu badanej młodzieży – najważniejszym środowiskiem zaufania społecznego, a role rodziców są zdecydowanie najsilniej eksponowanymi symbolami pozytywnych relacji społecznych. „Výsledky zo všetkých našich výskumov – píše Jozef Matulník – nasvedčujú tomu, že úpadok rodiny založenej na manželstve môže oslabovať aj medzigeneračné vzťahy. Zatiaľ ešte pretrváva pomerne vysoká miera solidarity dospelých detí a ich rodičov, čo potvrdili aj iné výskumy, ktoré sa doposiaľ u nás uskutočnili (porovnaj Majerčíková, J., Bednárík, R., 2007). Naše údaje však naznačujú nepriaznivý trend, ku ktorému dochádza v období, keď sa na Slovensku rodina postupne oslabuje. Zistili sme lepšiu sociálnu klímu v rodinách, v ktorých vyrastajú mladí ľudia s obidvomi vlastnými rodičmi ako v rodinách, v ktorých chýba vlastný otec” (Matulník, 2014, s. 92).

Szczególna rola w budowaniu i doświadczaniu zaufania przypada matce. Ponad 90 procent badanych uczniów deklaruje, że ma zaufanie do matki, a ponad 76 procent obdarza zaufaniem ojca. Nie traktujemy zaufania społecznego w relacjach międzyludzkich jako instrumentu czy narzędzia, które można dokładnie pomierzyć, sparometryzować i statystycznie za pomocą kwantytatywnych danych opisywać. Podjęliśmy jednak próbę subiektywnego oszacowania „intensywności”, a raczej „bezwzględności” zaufania. Okazuje się wówczas, że obniża się pozycja rodziców na skali zaufania, gdy będziemy rozpatrywać tylko zaufanie pełne, bezwzględne. Wobec matki pełne zaufanie deklaruje 67,7 procent uczniów, a wobec ojca – 51,9 procent. Inaczej to formułując: nieco ponad dwie trzecie dziewcząt i nieznacznie ponad połowa chłopców obdarza swoich rodziców pełnym, bezwarunkowym zaufaniem. Uzyskane przez nas rezultaty przeprowadzonych badań zdają się wskazywać skalę kryzysu relacji personalnych w rodzinie: relacji między rodzicami i dziećmi. Niższy poziom zaufania pełnego, jakim dzieci obdarzają swoich rodziców, wskazuje też na proces zagubienia się rodziców w odgrywanych przez nich rolach rodzicielskich oraz w podejmowanych przez nich funkcjach wychowawczych i socjalizacyjnych. W większym stopniu dotyczy to roli i pozycji ojca w rodzinie niż matki. „Tylko” połowa uczniów deklaruje, że obdarza swego ojca pełnym, bezwarunkowym zaufaniem. To jest sygnatura kryzysu ojcostwa we współczesnej rodzinie i szerzej w kulturze. Stwierdzany poziom braku bezwarunkowego zaufania w rodzinie może skutkować osłabieniem więzi emocjonalnych i obniżeniem spójności grupy rodzinnej.

W pewnym sensie wnioskuje się to potwierdza ukazana rola i pozycja rówieśników na skali zaufania społecznego. Ponad 78 procent badanej młodzieży obdarza zaufaniem swoje koleżanki i swoich kolegów, w tym prawie 42 procent deklaruje, że jest to zaufanie pełne. Relacje zaufania wyprowadzane zostają poza wspólnotę życia rodzinnego, a ich depozytariuszem stają się kręgi rówieśnicze. Rodzina, jako trwała i unikalna grupa społeczna, traci swoje znaczenie jako grupa pozytywnego odniesienia, oczyma której młody człowiek postrzega otaczający go świat, uczy się go nazywać, klasyfikować i oceniać, uznawać za przyjazny lub wrogi, zbudowany na trwałym i legitymizowanym niezbywalnymi więzami pokrewieństwa zaufaniu społecznym. Role tę zdają się przejmować kręgi rówieśnicze, ze swej społecznej istoty zmienne, o różnym czasie trwania, zwykle ogarniające wybrane segmenty osobowości społecznej swoich członków, nietworzące trwałych fundamentów społecznego zaufania.

Na trzecim miejscu na skali zaufania społecznego znajdują się dziadkowie. Zaufanie do dziadków ze strony matki deklaruje 72,5 procent uczniów, a do dziadków ze strony ojca – 61,6 procent.

Dopiero na czwartym miejscu w hierarchii ról zaufania społecznego wskazywane jest rodzeństwo. Zaufanie do siostry deklaruje 45,6 procent uczniów, a do brata – 41,3 procent. Również i w tym przypadku poziom zaufania bezwzględny jest rzadziej deklarowany. Na pełne zaufanie wobec siostry wskazuje 27,8 procent badanych, a wobec brata – 25,5 procent.

W interpretacjach danych empirycznych zapewne zawsze warto zachować powściągliwość w formułowaniu ocen uzyskanych wyników. Trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że w badanym środowisku młodzieży wyraźnemu osłabieniu podlegają więzi rodzinne, skoro relacje z najbliższymi w rodzinie małej i poszerzonej, czyli z dziadkami, ustępują pierwszeństwa w zaufaniu relacjom z koleżankami i kolegami, czyli z reprezentantami środowisk zewnętrznych wobec rodziny.

W opiniach uczniów hierarchia ról **zaufania pełnego** w relacjach osobowych przedstawia się następująco:

Matka
Ojciec
Koleżanki/koledzy
Dziadkowie ze strony matki
Dziadkowie ze strony ojca
Siostra
Brat

Prezentowane wyniki badań pozwalają na wysunięcie jeszcze jednego interesującego socjologicznie wniosku, wskazującego, że relacje zaufania społecznego są silniejsze „po linii” żeńskiej: matka, dziadkowie ze strony matki, siostra. Można więc postawić tezę, że kobiety są częściej depozytariuszami zaufania społecznego niż mężczyźni.

Druga perspektywa poznawcza, wyznaczająca kierunek interpretacji danych, eksponuje deficyty zaufania społecznego i wskazuje na środowiska wykluczenia z kręgu pozytywnych relacji społecznych. Zwróćmy uwagę na to, że ponad 15 procent badanej młodzieży deklaruje, że żadnego z wymienionych środowisk i ról społecznych nie obdarza zaufaniem. Dotyczy to zarówno rodziców, rodzeństwa, dziadków, jak i koleżanek czy kolegów. Deklarowany brak zaufania w relacjach społecznych jest przejawem nadszarpniętych albo może nawet i pozrywanych nie tylko więzi rodzinnych, ale także więzi koleżeńskich, które jakby z *natury* życia społecznego tworzą najbliższe środowisko wzrastania młodego człowieka w społeczeństwo i w kulturę. Występują deficyty w zakresie prymarnych reguł życia społecznego, określonych potrzebami afiliacji i akceptacji. Dodajmy do tego, że ponad jedna czwarta (26,1 procent) uchyla się od sprecyzowania własnego stanowiska. Deklarowany brak zaufania społecznego jest sygnaturą osamotnienia młodego pokolenia i zagubienia w relacjach społecznych oraz jest wskaźnikiem stanu anomii społecznej występującej w badanym środowisku.

4. Komu zaufali rodzice

Podobne pytanie o zaufanie w relacjach społecznych postawiliśmy również rodzicom badanych uczniów. Chodziło nam o ukazanie procesów ciągłości i przemian w zakresie budowania kultury zaufania w społeczeństwie słowackim w perspektywie relacji międzypokoleniowych.

Socjologicznie bardzo interesujące są wskazania na role i miejsce w relacjach zaufania społecznego w rodzinie, jakie są przypisane matce. Można postawić – być może kontrowersyjną – tezę wskazującą na to, że we wzorach kulturowych obecnych w praktykach życia społecznego dorosłych mieszkańców Nitrzańskiego Kraju, może szerzej: w społeczeństwie słowackim, matka respondenta jest ważniejsza w relacjach rodzinnych niż jego/jej współmałżonek czy współmałżonka. To przede wszystkim matka jest depozytariuszem i dysponentem zaufania społecznego w relacjach między ludzkich. Akcentowana rola kobiety matki w budowaniu kultury zaufania w rodzinie z pewnością znajduje swoje ekstrapolacje na inne dziedziny życia. Nasze badania nie pozwalają na budowanie szerszych hipotez, ale warto takie pytanie badawcze postawić.

Skalę zaufania społecznego, bez rozróżnienia na *zaufanie pełne* i *warunkowe*, w wyróżnionych podstawowych środowiskach społecznych prezentuje tabela 1.

Tabela 1.

Środowisko zaufania rodziców

Komu ufają rodzice	%
Matka	82,1
Małżonek/małżonka	69,1
Przyjaciel/przyjaciółka	63,2
Ojciec	62,4

Siostra	61,7
Brat	59,3
Matka męża/żony	47,7
Ojciec męża/żony	36,4
Partner/partnerka	27,4

Widzimy więc, że wśród pokolenia rodziców na drugim miejscu w hierarchii zaufania społecznego sytuuje się partner w małżeństwie: mąż lub żona. Zwróćmy jednak uwagę na to, że od pozycji matki respondenta dzieli ich „aż” 13 procent. Zastosowana przez mnie emfaza ma sugerować, że tak wysoka pozycja matki na skali zaufania społecznego w relacji do pozycji współmałżonka może wskazywać na międzypokoleniowo utrzymującą się swoistą zależność dzieci od własnych rodziców, przede wszystkim od własnej matki, mimo osiągnięcia przez nich statusu osoby dorosłej, będącej głównym aktorem nowo założonej rodziny nuklearnej. Nie dyskutuję z wysoką pozycją matki na skali zaufania społecznego, ale wskazuję na relatywnie niższą pozycję współmałżonka, wspólnie z którym konstruowana jest wspólnota małżeństwa i rodziny. Może to wpływać ograniczająco na poziom autonomii rodziny i sposób pełnienia przez nią funkcji oraz zadań właściwych rodzinie naturalnej. W świetle prezentowanych wyników badań możemy wysunąć sugestię wskazującą na emocjonalne uzależnienie rodziny nuklearnej od „matki” współmałżonka.

W dalszej kolejności, w dość jednorodnej grupie wskazań, znajdują się przyjaciele, ojciec, potem rodzeństwo; najpierw siostra, a następnie brat. Podobnie jak we wskazaniach młodzieży, również w pokoleniu rodziców silniejsze zaufanie konstruowane jest po linii kobiety. Ta regularność uwidacznia się też w odniesieniu do niższej pozycji w hierarchii zaufania społecznego, jaką zajmują teściowie. Relatywnie większym zaufaniem obdarzana jest matka męża/żony niż ojciec męża/żony. Najniższym zaufaniem obdarzany jest partner/partnerka trwającego tzw. związku.

Z drobnymi odmiennościami rysuje się hierarchia ról zaufania społecznego pełnego, nieuzależnianego okolicznościami czy warunkami.

W opiniach rodziców hierarchia ról zaufania pełnego w relacjach osobowych przedstawia się następująco:

- Matka
- Małżonek/małżonka
- Ojciec
- Siostra
- Brat
- Kolega/koleżanka
- Matka małżonka/małżonki
- Partner/partnerka
- Ojciec małżonka/małżonki

Z przedstawionego zestawienia można wyczytać pozycję rodziny dwupokoleniowej oraz rodzeństwa. Model relacji zaufania społecznego obejmuje matkę, ojca, siostrę i brata. W dalszej kolejności pojawiają się przyjaciele oraz teściowie. Między nimi usytuowani są partnerzy trwałego związku. Najniższe miejsce w hierarchii zaufania społecznego zajmuje teść, czyli ojciec współmałżonka/współmałżonki.

Podobnie jak wśród młodzieży, również w badanym środowisku rodziców obecna jest kategoria osób, która deklaruje, że nie ma zaufania do nikogo, nikomu nie ufa. Taką postawę prezentuje blisko 8 procent rodziców, w tym ponad 5 procent jest zdecydowanie przekonanych, że nikogo nie można obdarzać zaufaniem. Podobne postawy występujące w środowisku młodzieżowym mają prawie dwukrotnie większe natężenie. Można postawić hipotezę o narastających w relacjach międzypokoleniowych deficytach w zakresie postaw zaufania. Są one zdecydowanie częściej eksponowane w pokoleniu młodzieży niż w pokoleniu rodziców. Nasze badania nie pozwalają wprost oszacować trafności postawionej hipotezy. Z pewnością, w pewnym zakresie takie postawy są przekazywane w procesach socjalizacji i wychowania w rodzinie. Byłoby interesujące podjąć szczegółowe badania socjologiczne nad międzypokoleniowo przekazywanymi postawami zaufania oraz nieufności w wychowaniu rodzinnym. Odrębną kwestią jest skala wpływu na postawy i zachowania ludzi zewnętrznego wobec rodziny środowiska kultury masowej, w której dominuje nurt eksponujący postawy indywidualizmu i subiektywizmu uwolnione od zaciągania hipoteki trwałych emocjonalnych zobowiązań i wzajemnego zaufania w relacjach społecznych. Zjawiska te widoczne są zwłaszcza w środowisku młodego pokolenia, ale ich społeczna geneza sięga postaw i wartości obecnych w pokoleniu rodziców. Trafnie te procesy ujmuje Peter Ondrejko, gdy stwierdza: „Vlastnú identitu mladého človeka, príslušníka mladej generácie, chápeme v tejto situácii ako ustavičný, nepretržitý aktívny pokus vytvárania sebedoviedomia a istoty v sociálnom konaní a v orientácii na samostatnosť v spoločnosti. K tomu je nevyhnutné, aby sa jednotlivec vzdal rigidného sebadefinovania svojej roly, aby sa nepridržiaval osvojených noriem za každú cenu a zachoval si pritom svoju identitu bez toho, aby bol zo spoločnosti (skupiny) vylúčený. Súčasťou procesu tvorby vlastnej identity je totiž aj nevyhnutnosť, aby sa v spôsobe sociálneho správania a životnej dráhy, ktoré si jednotlivec zvolil, dočkal aj spoločenského uznania, ako autonómny subjekt vybavený konatívnou kompetenciou, resp. kompetenciou v správaní a aby za toto uznanie (alebo aj neuznanie) preberal jednotliviec plnú zodpovednosť. Z toho však vyplýva permanentne nové napätie a neistota, často i strach a stavy úzkosti, spojené s hľadaním nových istôt, ale často i s únikom z reality” (Ondrejko, 2014, s. 22-23).

5. Dzieci i rodzice wobec zaufania jako wartości

Tabela 2 prezentuje porównanie usytuowania ról darzonych pełnym zaufaniem deklarowanym zarówno przez rodziców, jak i młodzież.

Tabela 2.
Hierarchia ról zaufania pełnego w relacjach osobowych

Rodzice	Dzieci
Matka	Matka
Małżonek/małżonka
.....	Ojciec
Ojciec	Dziadkowie ze strony matki
Siostra	Koleżanki/koledzy
Brat	Dziadkowie ze strony ojca
Kolega/koleżanka	Siostra
Matka małżonka/małżonki	Brat
Partner/partnerka	
Ojciec małżonka/małżonki	

Zwraca uwagę usytuowanie matki na szczycie hierarchii ról zaufania społecznego zarówno u dorosłych, jak i młodzieży. W środowisku młodzieży zaznacza się swoista marginalizacja rodzeństwa jako depozytariuszy zaufania.

Ponad 15 procent uczniów oraz blisko 8 procent rodziców reprezentuje postawy kultury nieufności, nie znajdując nikogo wśród krewnych ani wśród bliskich znajomych, komu można zaufać.

Tabela 3 prezentuje porównanie hierarchii silnych więzi emocjonalnych wśród uczniów oraz ich rodziców.

Tabela 3.
Hierarchia deklarowanych silnych więzi międzypokoleniowych

Rodzice	Dzieci
Dzieci	Matka
Współmałżonek
Matka	Ojciec
.....	Dziadkowie ze strony matki
Siostra	Brat
Partner/partnerka	Siostra
Brat	Dziadkowie ze strony ojca
Matka współmałżonka	Koleżanki i koledzy
Ojciec współmałżonka	

Na skali więzi emocjonalnych w środowisku rodziców i dzieci występują zamiennie matka i dzieci. W pokoleniu rodziców do tej kategorii dołącza współmałżonek.

W pokoleniu dorosłych środowisko silnych więzi emocjonalnych jest bardziej różnorodne, w środowisku młodzieży głównym ośrodkiem emocjonalnego skupienia jest matka. Świadczy to o zubożeniu w młodym pokoleniu relacji emocjonalnych, zbudowanych na bezpośrednich stycznościach społecznych, oraz o zjawisku osamotnienia emocjonalnego młodych.

Tym bardziej za przejaw osamotnienia emocjonalnego można uznać fakt, że blisko 42 procent uczniów uznało, że nie ma nikogo, komu mogłoby się zwierzyć ze swoich kłopotów i prosić o pomoc w rozwiązaniu własnych problemów. Wśród rodziców odsetek osób deklarujących brak takich powierników wynosi blisko 16 procent.

Rodzina zawsze, poprzez dzieje ludzkości, podziela losy społeczeństwa i kultury, które tworzy i od których jest w wieloraki sposób uzależniona. Spory o rodzinę są zawsze sporami o kształt społeczeństwa i jego kultury. Tak też jest i współcześnie. Społeczeństwo doświadcza wielorakich kryzysów i niepokojów, kultura przeżywa swoje aksjologiczne rozwichrzenia, więc i rodzina nie jest wolna do problemów z tożsamością, zaufaniem, trwałością własnych struktur i skutecznością realizowanych funkcji i zadań. Zmienia się stosunek do ludzi starszych i pokoleń zstępujących. Nie tylko intensywna praca zawodowa obojga rodziców, ale także niespotykana wcześniej mobilność rodziców i ich dzieci od najwcześniejszych dni życia (np. przekazywanie dziecka pod opiekę innych osób lub instytucji podczas pracy zawodowej rodziców, zapewnienie im licznych zajęć, wakacyjne migracje podczas urlopów, spędzanie wolnego czasu w handlowych centrach itp.) raz na zawsze zniszczyła dawny, spokojny rytm domowego życia, ograniczonego do jednego terytorium – oswojonego i dobrze znanego. Wszystko to sprawia, że życie rodzinne przestało się toczyć w jednym stałym miejscu, lecz często zostaje rozproszone pomiędzy kilkanaście różnych miejsc i środowisk, straciło też własny, stały rytm dnia na rzecz rytmu narzucanego przez społeczne instytucje, np. żłobki, przedszkola, szkoły, organizacje młodzieżowe, godziny pracy męża i żony, godziny otwarcia sklepów, rozkład jazdy publicznego transportu itd. W efekcie zostają ograniczone do minimum nie tylko role rodzicielskie, międzypokoleniowe stosunki, ale i zakres pierwotnej socjalizacji opartej na stabilnych, długotrwałych i silnych więziach emocjonalnych, co uniemożliwia wytworzenie się bezpiecznych i trwałych relacji emocjonalnego przywiązania (Budzyńska, 2012, s. 129).

Ciągłość i tożsamość wszystkich kultur opierają się na życiowej współobecności pokoleń. Społeczeństwa wolne w stanowieniu o sobie, dążąc do utrzymania swego istnienia i zachowania koniecznego minimum tożsamości kulturowej łączącej przeszłość z teraźniejszością i antycypowaną przyszłością, będą zmierzały na rozmaite sposoby poprzez swoje instytucje oświatowe i kulturalne, religijne do kontynuacji kulturowego dziedzictwa, instytucji i norm, wartości, zwyczajów, stylów życia – umiejętnie przyswajając nowe i nowoczesne wzorce kultury – w obronie międzypokoleniowych więzi społecznych.

Żyjemy w świecie, który Margaret Mead opisała kategorią kultury prefiguracywnej, inaczej, kultury narzuconej przez młodsze pokolenie. Dziś dzieci żyją w świecie, o którym starsi nie mają pojęcia i tylko niewielu dorosłych mogło przypuszczać, że sytuacja taka może się zdarzyć. Rozwój kultur prefiguracywnych, a wraz z nimi i więzi międzypokoleniowych, dodaje M. Mead, „zależać będzie od tego, czy uda się nawiązać dialog z młodym pokoleniem i czy pokolenie to, mając możliwość działania wedle swej woli, potrafi prowadzić starszych w stronę

nieznanej nam przyszłości. [...]. Jedynie w bezpośrednim kontakcie z młodym pokoleniem, korzystającym ze swego źródła wiedzy na prawach wyłączności, uda nam się zbudować sensowną przyszłość. [...] musimy uczyć się wraz z młodymi, jaką drogę powinniśmy wybrać w przyszłości” (Mead, 1978, s. 143).

6. Konkluzje

- Matka jest niekwestionowanym i najważniejszym ośrodkiem zaufania w relacjach społecznych, zarówno w pokoleniu rodziców, jak i młodzieży. Rodzina słowacka jest matrocentryczna (skupiona wokół matki), skoro matka jest obdarzana zarówno w pokoleniu rodziców, jak i w pokoleniu dzieci bezwzględnie największym zaufaniem.
- W opiniach dorosłych matka jest ważniejszym aktorem w perspektywie zaufania społecznego w relacjach właściwych dla rodziny nuklearnej niż mąż i żona.
- Obniżony poziom zaufania wobec ojca, zauważalny w postawach młodzieży, widoczny jest już w pokoleniu rodziców. Może to oznaczać utrwalanie się negatywnych wzorów ojcostwa; ojca nieobecnego w rytmach życia rodzinnego.
- W pokoleniu młodzieży więzi koleżeńskie i przyjacielskie zdają się dominować w relacjach zaufania społecznego nad więziami pokrewieństwa. Wysoka pozycja na skali zaufania społecznego, jakim obdarzani są koledzy i koleżanki, widoczna jest także w pokoleniu rodziców. Rodzina nie pełni w zadawalającym stopniu funkcji zabezpieczenia emocjonalnego wobec swoich członków.
- W młodym pokoleniu zdecydowanie silniej zaznacza się obszar deficytów zaufania społecznego. W pokoleniu rodziców skala tego zjawiska jest o połowę niższa. Prawie trzykrotnie więcej jest wśród młodzieży osób, które deklarują brak powierników, czyli osób, z którymi można podzielić się swoimi problemami, u których szuka się wsparcia w rozwiązywaniu konfliktów i pomocy w trudnych sytuacjach. Wydaje się to być wskaźnikiem narastającej anomii społecznej oraz postępującego osamotnienia młodych ludzi (Krzysteczko, 2016).
- Na podstawie prezentowanych wyników badań można postawić hipotezę o relatywnie szerokim kręgu kultury nieufności, w jakim żyje współczesna młodzież, co musi mieć negatywną konsekwencję dla jakości jej życia osobistego, ale również dla tworzonych przez młodzież sieci relacji społecznych budowanych bardziej na byciu *obok siebie* niż *ze sobą*⁴. Narastające wśród współczesnej młodzieży tendencje indywidualizacyjne sprawiają, że jako masa gubi się ona w procesach standaryzacji. (Ondrejkwic 2014, s. 29)

⁴ Trafną ilustracją tej sytuacji społecznej wydają się być spostrzeżenia dotyczące dość powszechnych współcześnie kulturowych wzorów tzw. randkowania. Chłopak i dziewczyna przechadzają się, trzymając się za ręce, ale nie rozmawiają ze sobą, są jakby obok siebie, pochłonięci, każde na swój sposób, dźwiękami muzyki przenikającymi przez wpięte w uszy słuchawki.

- Ośrodkiem skupienia emocjonalnego w rodzinie jest przede wszystkim matka. Rola ojca jest zdecydowanie słabsza, ale i tak dominuje w ocenie silnych więzi emocjonalnych łączących rodzinę w stosunku do innych ról pokrewieństwa. Zwraca uwagę wysoka pozycja w podtrzymywaniu więzi emocjonalnych w rodzinie przypisywana dziadkom ze strony matki i równocześnie zdecydowanie słabsze więzi emocjonalne z rodzicami współmałżonka. Umacnia to przekonanie o matrocentrycznym modelu rodziny i relacji międzypokoleniowych funkcjonującym w świadomości młodzieży oraz generacji rodziców.
- Pokolenie dziadków ceni się przede wszystkim za wiedzę i mądrość, która może być przez nich przekazywana, co traktowane jest przez młodych jako podstawa relacji społecznych z nimi. W całościowej charakterystyce relacji międzypokoleniowych, rysowanej z perspektywy pokolenia wnuków, nie sposób jednak pominąć faktu, że około jedna czwarta wnuków deklaruje obojętne lub negatywne postawy wobec pokolenia dziadków. Można to uznać za istotny wskaźnik kondycji relacji międzypokoleniowych w rodzinie na Słowacji, wskazujący na pęknięcia struktury międzypokoleniowych więzi i pojawiającą się lukę w międzypokoleniowym przekazie kultury, spowodowaną nieobecnością dziadków jako depozytariuszy dziedzictwa kulturowego. Procesy te mają swoje negatywne konsekwencje dla konstruowania tożsamości kulturowej społeczeństwa słowackiego.
- Matka odgrywa rolę powiernika życiowych problemów swoich dzieci. Zdecydowanie słabiej zaznacza się w tej funkcji rola ojca czy rodzeństwa. Pewną znaczącą funkcję w tym względzie odgrywają dziadkowie ze strony matki. Przede wszystkim jednak dominują wskazania na powierniczą funkcję matki. Znacząca grupa młodzieży nie znajduje ani w rodzinie, ani poza nią powierników swoich życiowych problemów. Jest ich więcej niż tych, którzy mogą liczyć na wsparcie ze strony ojca.
- Znacząca społecznie jest relatywnie niska pozycja na skali zaufania społecznego relacji społecznych w tzw. związkach partnerskich. Sprzyja zaufaniu w relacjach społecznych małżeństwo, rozumiane jako formalny, zgodnie z obowiązującym świeckim czy kościelnym prawem zawarty związek między mężczyzną i kobietą.

Praktykowany model rodziny słowackiej (w Nitrianskim kraju) zbudowany jest na silnych emocjonalnie relacjach matki i dziecka/dzieci. Słabo zaznacza się obecność ojca w przestrzeni relacji emocjonalnych w rodzinie. Zjawisko to odnotowane jest już w pokoleniu rodziców, a poprzez rodzinną socjalizację i wychowanie wpisuje się w sposób zdynamizowany w praktyki rodzinne pokolenia młodzieży.

Depozytariuszami zaufania społecznego są przede wszystkim kobiety. One są też strażnikami więzi międzypokoleniowych oraz powiernikami spraw trudnych. Kultura zaufania w rodzinie budowana jest wokół matki. Zaufanie ma twarz kobiety.

W rodzinach zachowywane są relacje międzypokoleniowe z zaakcentowaniem roli kobiety. Silnie zaznaczającą się cechą rodziny słowackiej są słabe więzi międzypokoleniowe po linii ojca. Depozytariuszem więzi społecznych i zaufania jest matka.

W pokoleniu dzieci rwą się więzi braterskie i siostrzane, widoczny jest indywidualizm łączony z deficytami zaufania i więzi społecznych zarówno w relacjach rodzinnych, jak i w środowisku koleżeńskim. Silniej zaznacza się zasada bycia obok siebie niż ze sobą, a w relacje społeczne wkrada się kultura nieufności.

Prawie jedna czwarta młodzieży nie jest zainteresowana podtrzymywaniem więzi emocjonalnych ze swymi dziadkami. Dziadkowie stają się nieobecni i zbędni w społecznym rozumieniu rodziny konstruowanym w przedstawieniach młodego pokolenia.

Bibliografia

- Budzyńska, E. 2012. *Małe dzieci mały kłopot? Więziotwórcze funkcje rodziny*. In. W. Świątkiewicz, ed. *Więzi międzypokoleniowe w rodzinie i kulturze*. Uniwersytet Śląski. Katowice. ISBN 978-83-60743-60-1.
- Dyczewski, L. 2012. *Więź międzypokoleniowa w badaniach socjologicznych*. In. *Więzi międzypokoleniowe w rodzinie i w kulturze*. Red. W. Świątkiewicz. Uniwersytet Śląski. Katowice. ISBN 978-83-60743-60-1.
- Grudziński-Herling, G. 2000. *Inny świat*. Czytelnik. Warszawa. ISBN 83-07-02797-7.
- Górny, A. 2012. *Młodzi wobec relacji międzypokoleniowych w rodzinie. Szkic socjologiczny na podstawie analizy młodzieżowych forów internetowych*. In. W. Świątkiewicz, ed. *Więzi międzypokoleniowe w rodzinie i kulturze*. Uniwersytet Śląski. Katowice. ISBN 978-83-60743-60-1.
- Kraus, B. 2014. *Mezigenerační vzťahy v rodine v českej*. In. *Mezigeneračné vzťahy v rodine a kultúre*. Ed. W. K. Świątkiewicz. *Nitrianske sociologické kolokwium*. T. 1. Nitra. ISBN 978-80-558-0569-6.
- Krzysteczko, H. 2016. *Z rodziny do rodziny*. Księgarnia św. Jacka. Katowice. ISBN 978-83-7030-993-0.
- Matulay, S. 2012. *Mezigeneračné vzťahy v súčasnej slovenskej katolíckej rodine*. In. W.K. Świątkiewicz, ed. *Więzi międzypokoleniowe w rodzinie i kulturze*. Uniwersytet Śląski. Katowice. ISBN 978-83-60743-60-1.
- Matulník, J. 2014. *Oslabenie rodiny a mezigeneračné vzťahy na Slovensku*. In. *Mezigeneračné vzťahy v rodine a kultúre*. Ed. W.K. Świątkiewicz. *Nitrianske sociologické kolokwium*. T. 1. Nitra. ISBN 978-80-558-0569-6.
- Majerčíková, J., Bednárík, R. 2007. *Funkcie rodiny pri udržiavaní kontaktov, vzájomnej pomoci a dodržiavaní zvykov* (s. 57–79). In. P. Ondrejko, a kol.: *Nitrianska rodina na prahu tisícročia*. UKF: Nitra. ISBN 978-80-8094-448-3.
- Mead, M. 1978. *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa.

- Pavelová, L. 2006. *Rodiny so závislým členom*. In: P. Ondrejko, P. 2006. *Rodina v novom miléniu*. Univerzita Konštantína Filozofa. Nitra. ISBN 80-8050-982-4.
- Plaňava, I. 2000. *Manželství a rodiny. Doplněk*. Brno. ISBN 80-7178-829-5.
- Ondrejko, P. 2000. *Modernizácia a anómia. Je teória anómie aktuálna i v súčasnej slovenskej spoločnosti?*, in: *Sociológia* 4, roc. 32, s. 343-360.
- Ondrejko, P. 2014. *Keď poviem medzigeneračné vzťahy...* In: W.K. Świątkiewicz, ed. *Medzigeneračné vzťahy v rodine a kultúre. Nitrianske sociologické kolokwium*. T. 1. UKF. Nitra. ISBN 978-80-558-0569-6
- Sztompka, P. 2002. *Sociologia. Analiza społeczeństwa*. Znak. Kraków 2002.
- Sztompka, P. 2008. *Zaufanie: fundament społeczeństwa*. In: H. Mamzer, T. Zalasinski, ed. *Zaufanie a życie społeczne*. Wydawnictwo Fundacji Humaniora. Poznań.
- Zich, F. 2013. *Trust as a Social Value*. In: *Cultures of Trust*. Ed. O. Kozlova, K. Izdebska. Uniwersytet Szczeciński. Szczecin. ISBN 978-83-6427-02-3.

Słowa kluczowe: rodzina, więzi międzypokoleniowe, zaufanie, wartości rodzinne, relacje rodzinne.

Keywords: family, intergenerational bonds, trust, family values, family relations